

Makale Türü: Araştırma Makalesi

HORASAN BÖLGESİNDE UYGULANAN VERGİ SİSTEMİ VE MÂLÎ KURUMLAR (8-10. YÜZYILLAR)¹

Adnan ADIGÜZEL² Yunus ARİFOĞLU³

Öz

Bu çalışmada, genel olarak Abbasîlerin 8-10. yüzyıllarda Horasan bölgesinde uyguladıkları vergi sistemi ve elde edilen gelirler incelenmiştir. Bu anlamda Abbasîlerde uygulanan vergi anlayışı, toprak vergilerinden olan haraç ve öşür vergileriyle, cizye ve ticaret vergisi konuları ele alınmıştır. Bunun yanında dönemin malî kurumları olan ve devletin gelir ve giderlerinin kayıt altına alındığı divanlar anlatılmıştır. Son olarak genel anlamda devletin Horasan bölgesinden tahsil ettiği toplam gelirleri ve bu gelirin Abbasî hazinesine ne oranda katkı sağladığı açıklanmaya çalışılmıştır. Horasan bölgesinin Abbasî Devletindeki iktisadî konumu, bu anlamda elde edilen gelirler ve bunların hangi kalemlerden alındığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vergi, Abbasîler, Horasan, İktisat, Divan

THE APPLIED TAX SYSTEM AND FINANCIAL INSTITUTIONS IN THE KHORASAN REGION (8TH AND 10TH CENTURIES)

Abstract

In this study, the tax system, had been implemented between 8th and 9th centuries in Khorasan by Abbasids, and acquired revenues will be examined. In addition to these, land taxes will be discussed. Then, jizya and trade taxes will be also examined. Moreover, the institutions, where revenues and expenses were recorded, will be studied. Finally, the total income of the state that was collected from Khorasan and the contribution of these incomes to the Abbasids' treasury will be pointed out. In short, the economic position of Khorasan region for the Abbasids and the source of these revenues will be examined in detail.

Keywords: Tax, Abbasids, Khorasan, Economy, Divan

1. Giriş

Devletin, toplumun ve ferdin hayatında önemli yer tutan vergi, bugün olduğu gibi, dün de üzerinde çokça düşünülen bir olguydu. Bir arada yaşamının bir gereği olarak müşterek alanların oluşu, müşterek hizmetler ve bunların nasıl karşılanacağıyla ilgili düşünce, vergi denilen olgunun gerekçesi olmuştur. Bu bahisle ortaya çıkan vergi, iktisadî bir olay kabul edilerek tasnif edilmiştir (İbn Haldun, 1982: 269; Ghazanfar ve Islahi, 2015: 56-57).

Vergi, insanların toplum halinde yaşamaya başlamalarıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Bunun ilk ve basit hali emek ile katılımdır. Nüfusun artışı oranında gelişen ve değişen sosyal hayatın kurumlarının değişimi, verginin de değişip dönüşmesini sağlamıştır. İnsanın emeğinin katılımı ile başlanılan vergiye, üretimin oluşması ve takas usulünün başlamasıyla aynı vergiye geçilmiştir. Paranın ortaya çıkmasıyla birlikte ise bu, nakdî vergiye dönüşmüştür. Bütün bu süreçler biri varken

¹ Bu makale, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi BAP projesi kapsamında hazırlandı. 2. Uluslararası Ukrayna Sosyal Bilimler Kongresinde sunuldu. Ayrıca "Abbasîler Döneminde Horasan'ın İktisadî Durumu" başlıklı doktora tezinde de kullanıldı.

² Doç. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları İslam Tarihi Anabilim Dalı, (Eskişehir) adiguzela63@gmail.com Orcid: 0000-00024818-4051

³ Araştırma Görevlisi Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (F4 304 nolu oda Eskişehir). ynsarfglu@gmail.com Orcid: 0000-0001-7931-8617

Bu Yavına Atıfta Bulunmak İçin: Adigüzel, A. & Arifoğlu, Y. (2019). Horasan Bölgesinde Uygulanan Vergi Sistemi ve Mâlî Kurumlar (8-10. Yüzyıllar), *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 102-115

Makale Geliş Tarihi: 22/10/2018

Makale Kabul Tarihi: 10/07/2019

Makale Yayın Tarihi: 30/07/2019

değerinin başlaması ve birlikte yürütülmesiyle devam etmiştir (Tuğ, 1984: 1-3; . Laufenburger, 1964: 15).

Bu çalışmada Abbasî Devleti zamanında 8-10. yüzyıllardaki Horasan'da uygulanan vergi sistemi konu edinmiştir. Mevzunun anlaşılması için öncelikle İslamiyet öncesinde Horasan'da hüküm süren Sâsânî devletinin vergi sistemi incelenmiştir. Ardından Abbasî devleti zamanında bölgede uygulanan vergi sistemi ortaya konulmuş, dönemin vergi türleri ele alınmış ve bu vergilerin kaydedildiği divanlar hakkında bilgi verilmiştir. Bunun ardından bölgedeki vergilerin meblağı tespit edilmeye çalışılmıştır. Sonuçta bölgede toplanılan vergilerin Abbasî Devleti'nin hazinesine ne gibi katkı sunduğu hakkında bir değerlendirme yapılmıştır.

2. Literatür

Modern literatürde Abbasîler hâkimiyetindeki Horasan bölgesinin vergi yapısını ayrıntılı inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Bu anlamda Abdülaziz ed-Duri'nin "İslam'ın İlk Yıllarında Horasan'da Vergi Sistemi" adlı makalesi dışında konuyla ilgili bilgiler, İslam vergi anlayışıyla ilgili genel çalışmalar içinde dağınık bir şekilde yer almaktadır. Bunlarda, İslam coğrafyasının birçok yerinde olduğu gibi Horasan'dan da bahsedilmektedir. Bu tür çalışmalara, Daniel Denet, *el-Cizye ve'l-İslam*, Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi* gibi genel çalışmalar örnek verilebilir. Bu çalışma esnasında öncelikle; Ebû Ubeyd'in, *Kitâbu'l-Emval*'i, Ebû Yusuf'un, *Kitâbu'l-Harac*'i, Yahya b. Âdem'in, *Kitabu'l-Harac*'i, Kudame b. Cafer'in, *Kitâbü'l-Harac ve Sinâ'atü'l-Kitâbe*'si, Harizmi'nin, *Mefâtihu'l-Ulûm*, Belazûrî'nin, *Fütûhu'l-Buldân*'i, Halife b. Hayyât'ın, *Halife b. Hayat Tarihi* eserlerinden istifade edilmiştir.

2.1. Sâsânî Devleti Zamanında Horasan'da Uygulanan Vergi Sistemi

İran'ın fethi sonrasında, ilk İslam devletlerinden itibaren birçok kurumda olduğu gibi vergi sistemi ve uygulamalarında da Sâsânî Devletinin idarî yapısının etkisi görülmektedir. İran coğrafyasında Sâsânînin uygulamış olduğu vergi sistemi de bu topraklarda hüküm süren Ahamenişler imparatorluğuna kadar geriye gitmektedir. Sâsânî teşkilat yapısı kendisinden önce bu coğrafyada hüküm süren devletlerden etkilenmiştir. Bunların yanı sıra Sâsânî teşkilat yapısında, Helenistik ve Mezopotamya etkisi de önemli bir yere sahiptir (Christensen, 1982: 5).

İran coğrafyasındaki vergi tarihine bakıldığında, Pers imparatoru I. Darius'a kadar vergilerin hediyeler şeklinde düzensiz olarak alındığı görülmektedir. O idarî yapılanma ile birlikte, malî yapılanmaya giderek, vergileri düzenli hale getirmiştir. Darius ülkenin yönetimini daha kolay yürütebilmek için, idareyi 20 bölgeye ayırmıştır. Her idarî bölgeye, merkezi idareye yılda bir kez ödemeleri gereken vergi yükümlülüğü getirmiştir. Bu düzen, İran devletlerinin vergi sistemi için temel olmuştur.

Darius'un meydana getirdiği vergi sistemi "Baji" kelimesiyle ifade edilmekteydi. Vergiyi toplayana ise "Bajikari" denilmekteydi. Bu dönemde İran'da, hükümdarlık coğrafyasında 7 büyük aile olan Zadegan aileleri dışında herkes vergi ödemekle yükümlü kılınmıştır. Zadegan dışında kalanlar ise, daha ziyade toprak ve baş vergisi şeklinde tanımlanabilecek vergileri ödemekle yükümlü tutulmuşlardır (Günaltay, 1948: 276-279; Altungök, 2015: 28).

Pers imparatorluğunun ardından bölgede İskender hüküm sürmüştü, ondan sonra da Sâsânî Devleti (226-651), İran coğrafyasına hâkim olmuştur. Sâsânî Devleti hemen her idarenin yaptığı gibi kendisinden önceki idarî birikimden istifade etmiştir. Onlar özellikle de Ahamenişlerin mirasını yüklenmişlerdir. Sâsânî Devletinde merkez ve taşra teşkilatı olmak üzere iki ayrı idarî birim bulunmaktaydı. Yerel eşraf olan Dihkanlar taşrada hem idarî işleyişi sağlamış hem de vergi toplama işini yürütmüşlerdir. Bunların yanı sıra bazı hanedanlar da sahip oldukları idarî imtiyazlar yanında, vergi toplama sorumluluğunu da üstlenerek bunları merkeze aktarma görevini yerine getirmişlerdir (Frye, 1993: 120-121; Altungök, 2015: 39, 64).

Müslümanlar, İran'ı fethettiği dönemde Sâsânî Devletinin vergisinin önemli kısmını toprak vergisi oluşturmaktaydı. Burada ilk zamanlarda uygulanan vergi sistemi harac-ı mukâseme⁴ şeklindeydi. Sâsânî hükümdarı Kubad'a kadar devam eden bu vergi düzeninde değişen oranlarda vergi alınmakta olup, bu oran zaman zaman yüzde elliye aşmaktaydı. Kubad b. Feyruz (488-531) dönemine kadar süren vergi sisteminin oluşturduğu bu ağır yükün devam ettirilmesi güçleşmiş, bundan dolayı vergi sisteminde reform gerçekleştirilmiştir. Bu reformun başlamasının sebebi olarak ise Kubad b. Feyruz'un av hikâyesi anlatılmaktadır (Yahya b. Adem, 1964: 150; Cehşiyarî, 1964: 5; Maverdî, 1985: 5).

Hikâyeye göre Kubad, avda iken bostanda çocuğu ile çalışan bir kadının, çocuğunun nar koparma isteğini engellediğini görür. Söz konusu olan durumu kadına sorar, kadın da arazisinin mukasemeli vergiye tabi olduğunu, henüz vergi memurunun gelip vergisini almadığını, bu nedenle çocuğunun narı koparıp almasının doğru olmayacağını söyler (Yahya b. Adem, 1964: 150; Cehşiyarî, 1964: 5).

Kubad b. Feyruz'un şahit olduğu bu olaydan sonra vergi reformuna gidildiği düşünülmektedir. Muhtemelen, bu ve buna benzer şikâyetlerin idareye yansınmasıyla, vergi reformu kaçınılmaz hale gelmiş ve bu dönemde vergi reformu gerçekleştirilmiştir.

Genel olarak bakıldığında Kubad b. Feyruz dönemine kadar uygulanmış olan vergi oranları, sürekli olarak idarenin lehine değişmiştir. O, halkın durumunu da dikkate alarak 'Harac-ı mukâseme'⁵ vergi sistemi yerine, arazi miktar ve durumunu dikkate alan harac-ı muvazzafa⁶ vergi sistemine geçmiştir. Bu yeni sistemde öncelikle arazilerin dengeli bir şekilde dağılımı için, verimlilik, sulama, toprağın yapısı, suya uzaklık-yakınlık gibi unsurlar dikkate alınarak, her arazinin sınırları ölçtürülmüş ve sonuçta arazilerin verimlilik durumu dikkate alınarak vergi belirleme yoluna gidilmiştir. Buna göre ölçtürülüp verimliliğe göre sınıflandırılan arazilerden belirgin bir vergi alınmaya başlanmıştır. Dolayısıyla önceden uygulanan ürün bazlı bir vergi anlayışı olan harac-ı mukâseme kaldırılarak, yerine arazi ölçümünü ve verimliliğini baz alan harac-ı muvazzafa vergi sistemine geçilmiştir. Kubad b. Feyruz'tan sonra yerine geçen oğlu Anuşirvan da babasının düzenlediği vergi sistemini devam ettirmiştir (Yahya b. Adem, 1964: 150; Cehşiyarî, 1964: 5).

Kubad b. Feyruz ve oğlu Anuşirvan döneminde öncelikle, ekili arazi ölçülmüş, mahsul türü tespit edilmiş, meyve veren ağaçlar sayılmış ve bir de nüfus sayımı yapılmıştır. Yapılan bu ölçümlere göre vergi oranları şöyle tayin edilmiştir: Genel olarak bir cerib araziye (yaklaşık 2025 metre kare), 2 ölçek ve 1 dirhem vergi tayin edilmiştir. Bu nakdî olarak 3 dirhem olmaktadır. Buğday ve Arpa gibi ürünlerden cerib başına 1 dirhem vergi konulurken, bağlara 8 dirhem, dört hurma ağacına 1 dirhem, altı kök zeytin ağacına 1 dirhem vergi konulmuştur. Özellikle kırsal bölgelerde vergiler aynı olduğu gibi, nakdî olarak da alınmaktaydı. Bu vergiler yılda üç defa olmak üzere dört ayda bir tahsil edilmekteydi (Yahya b. Adem, 1964: 150; Cehşiyarî, 1964: 5; Maverdî, 1985: 165,295).

Sâsânî Devleti zamanında arazi vergisinden sonra ikinci sırayı baş vergisi oluşturmaktaydı. Bu vergi 20-50 yaş arasındaki erkeklerden alınmaktaydı. Baş vergisi herkesten aynı miktarda değil, kişilerin mâlî durumu dikkate alınarak belirlenmekteydi. Maddi durumu zayıf olanlardan 4-8

⁴ Harac-ı mukaseme; mahsul üzerinden alınan haraçtır. Bu vergi her mahsul elde edildiğinde alınır. Geniş bilgi için, Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, s. 227; Maverdi, *Ahkamu's-Sultaniyye*, s. 152-154.

⁵ "Harac-ı Mukâseme" ortaklık da denilen bir vergi sistemiydi. Bu usul mahsul üzerine kuruluydu. Bu anlayışta vergi toprağın kalitesiyle ekinin cinsi göz önüne alınarak tespit edilirdi. Ayrıntı için bkz. Zeydan, 284-298; Tuğ, 113-121; Nejetullah Sıddıqî-Ghazanfar, "Ebu Yusuf'un Kamu Maliyesine İlişkin İktisadi Fikirleri", *Ortaçağ İslam İktisat Düşüncesi*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015, 283; Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, 357-358; Hasan İbrahim Hasan, III, 97-98.

⁶ "Harac-ı Muvazzafa", toprağın kendisinden alınan bir vergi olup, buna kiralama ücreti de denebilir, geniş bilgi için; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 157.

dirhem arası baş vergisi alınırken, bugün orta sınıfa denk gelen kesimden 8-12 dirhem, zenginlerden ise 24 dirhem baş vergisi alınmaktaydı. Toplumdaki asiller, askerler, din adamları, memurlar ve şahın hizmetkârları olanlar baş vergisinden muaf tutulmuşlardı. Bu vergiler dışında bir diğer vergi de ticaret vergisiydi. Bu anlamda dışarıdan getirelen ürünlerden gümrük vergisi, pazarda satılan mallardan ise pazar vergisi alınmaktaydı. Bütün bunların yanı sıra Nevruz ve Mihrican günlerinde zorunlu hale getirilen hediyeler de örtülü vergi kalemleri arasında yer almaktaydı (Tuğ, 1984: 7-8 Bakır, 2004: 557-558; Altungök, 2015: 287).

2.2. Abbasîler Döneminde Uygulanan Vergi Sistemi

Abbasî Devleti eski İran devletlerinin kurulduğu coğrafyada kuruldu. Hâkimiyet sahası Maveraünnehir'den Kuzey Afrika sınırlarına kadar olan Abbasîlerin, başkenti Bağdat, eski İran idarî sınırları içerisinde, her ay pazar kurulan bir yerleşim yeri idi (Dineverî, 2017:426-441). Irak topraklarında kurulan Abbasî Devleti, üzerinde yaşadıkları coğrafyanın birçok gelenek ve uygulamaları yanında idarî ve malî uygulamalarından da etkilensilerdir. Devletin kurulmasından itibaren askerî, siyasi ve diğer bürokratik memuriyetler İran kökenliler tarafından üstlenilmiştir. Bu, devletin malî yapısındaki uygulamalarda İran geleneği ve birikiminden istifade edilmesinde önemli faktörlerden birisi olmuştur.

Abbasî Devleti döneminde de eski İran'da (Sâsânî Devleti zamanında) olduğu gibi gelirlerin önemli bir bölümü vergilerden sağlanmaktaydı. Yapılan yol ve bu yollardaki güvenliği sağlamanın bir karşılığı olarak ticaret vergisi alınmaktaydı. Bu dönemde doğu-batı arasında yoğun bir ticarî hareketlilik vardı. Bu ticari hareketlilikten dolayı, gümrük vergisi ve bunun yanında ürünlerin sergilendiği yerler olan çarşı-pazar vergisi alınmaktaydı. Bu vergilerden elde edilen gelirler, toplam vergi içinde önemli bir yekûn tutmaktaydı.

İdarenin tasarrufunda bulunan toprakların bir kısmı öşrî, bir kısmı da haracî topraklardı. Öşrî topraklar idarenin eliyle işletildiği gibi, aynı zamanda ikta edilerek de işletilmekteydi. Haracî topraklardan kira bedeli alınmaktaydı. Çarşı-pazar, panayır ve meydanların üzerinde kurulu olduğu topraklar, ya öşri ya da haracî topraklar olduğundan bunlar bir bedele tabi tutulmaktaydı.

Abbasî Devletinin vergi politikaları bölgelere göre farklılık göstermekteydi. Devletin kurulmasından sonraki ilk yıllarda, Mansur döneminde (754-775), İbn Mukaffa'nın görüşleri doğrultusunda vergiler yeniden düzenlenmişti (İbn Mukaffa, 2014: 20-21; Demirci, 2003: 336). Gazzâlî'nin Me'mûn'a atfettiği bir hikâyede; Me'mûn'a öğütlenen önemli tavsiyelerden birisi, herkesin malî gücünü dikkate alarak vergi koymasıydı. Fâkihlerin tavsiyesiyle gerçekleşen bu gibi hukûkî kâideler, zamanla önemli bir ilke haline gelmiştir. Bu nedenle vergi toplanırken müdîlerin lehine olacak bir uygulama takip edilmiştir. Vergiler fertlerin malî gücü dikkate alınarak belirlenmeye ve tahsile çalışılmıştır (Gazzâlî, 1987: 232-233; Demirci, 2003: 353).

Abbasîlerin hâkimiyetinde önemli bölgelerden birisi de Horasan bölgesiydi. Bu çalışmanın ana çerçevesini de Horasan'da uygulanan vergi sistemiyle vergi türleri ve oranları oluşturmaktadır. İbn Havkal ve Makdisî Horasan bölgesinin İslamiyet'in yayılmasına yaptığı katkı ve özellikle de Abbasî ihtilalinde oynadığı rolü dolayısıyla vergisinin düşük tutulduğunu belirtmektedirler (İbn Havkal, 1939: 430; Makdisî, 1992: 293-294). 9. yüzyılla birlikte bölgedeki vergilerin toplanılması yerel hanedanlıklara bırakılmıştır. Tahir b. Hüseyin'in oğlu Abdullah b. Tahir babasının vefatının ardından Horasan valiliğine atanmıştır. O, burada bölge ve bağlı yerlerin vergisini halife adına toplamakla yetkili kılınmıştır (İbn Hurdâzbih, 1967: 44.) Kendisine ise sınırlardan elde edilen vergilerin beşte birisi bırakılmıştır (Ya'kûbî, 2002: 88). Halefleri olan Samanîler bölgeye geldiklerinde halife tarafından bölgenin idaresi kendilerine verildiği gibi, mâlî anlamda da yetkilendirilmişlerdi (Usta, 2007: 82).

2.3. Abbasîler Dönemi Vergi Anlayışı

Abbasîler döneminde toprak vergisi genel olarak Mesâha ve Mukâseme anlayışına dayalı olarak alınmaktaydı. Bu, arazi ölçümüne göre bir vergilendirme idi. Mesâha asıl anlamıyla yer ölçümü demektir. Bu sistemde verginin takdir edilmesi arazilerin ölçülmesine bağlıdır. Bu nedenle öncelikle arazi ölçümü yapılır, ardından bu ölçüm sonucuna göre vergi takdir edilir.

Mesâha anlayışında nakdî vergilendirme öne çıkmaktaydı. Çünkü gıda fiyatlarındaki dalgalanmayla oluşan dengesizlikten dolayı aynı uygulamalar hem müdâilerin hem de devletin aleyhine olabilmekteydi. Fiyatların yüksek olduğu dönemde arazi sahipleri vergisini rahat ödeme imkânına sahip iken, devlet ise yükselen fiyatlardan dolayı masraflarını karşılayamamanın sıkıntısını yaşıyordu. Fiyatların düşük seyrettiği zamanda ise arazi sahipleri vergi için yüklü miktarda ürününü elden çıkarmak zorunda kalarak zor duruma düşmekteydi. Abbasîlerin ilk dönemlerinde özellikle haraç arazilerinin olduğu bölgelerde bu vergi sisteminin uygulandığı görülmektedir. Mesâha usulünde verginin alımı genel olarak nakdî olmakla birlikte, mahsulden aynı verginin alındığı da görülmekteydi (İstahri, 1967: 157; Hasan İbrahim Hasan, 1985: 97-98). Yine Mesaha sistemine göre, toprağın ekilme durumuna bakılmaksızın her cerib başına bir dirhem ve bir kafiz vergi konulmaktaydı (Kudâme, 1986: 170; Maverdî, 1985: 164-165).

Mukâseme sistemi ise, ortaklık sistemi de denilen bir vergi sistemiydi. Bu sistem tamamen elde edilen mahsule dayanmaktaydı. Bu sisteme göre vergi, toprağın kalitesiyle ekinin cinsi göz önüne alınarak tespit edilirdi. İlk dönem ve Emeviler döneminde uygulanan Mesâha sisteminin yarattığı sorunlardan dolayı, Abbasî halifesi Mansur döneminde Mukâseme sisteminin uygulaması düşünülmeye başlanmıştır. Ancak Mansûr döneminde bu sisteme geçilememiştir. Mehdi (775-785) dönemiyle birlikte daha önce üzerinde konuşulan bu sistem, onun maliyecisi olan Ebû Ubeyd'in tavsiyesi ile uygulanmaya başlanmıştır (Sıddıqî ve Ghazanfar, 2015: 283; Demirci, 2003: 357-358). Ebû Ubeyd'in ortaya çıkardığı bu sistemin adı, "*Üründen-Pay*" idi. Bu sistemde ürün fazlalığında devletin alacağı pay artarken, ürün azaldığında ise azalır düşüncesiyle hareket edilmekteydi. Yine bu ilkeye göre ürün elde edilmediğinde ise vergi alınmazdı. Ancak bu sisteme göre ürün üretiminin az olması, devlet gelirlerinin azalması ve fiyatların yükselmesine sebep olmaktaydı. Devletin piyasadaki ürün kıtlığını gidermek için, piyasaya ürün arz etmesi de fiyatları beklenen seviyelerin altına çektiği için üreticiyi olumsuz etkilemekteydi. Ayrıca sistemin tüccarlar tarafından suistimal edilmesinden dolayı da ürünün fazla olması halinde bile üretici açısından olumsuz bir durum ortaya çıkabilmekteydi. Ebû Yusuf bu sistemi reforme ederek "*Üründen-Nispi Pay*" sistemini getirinceye dek bu sistem, bahsedilen sorunlarıyla birlikte uygulanmıştır. Bu sistemde aynı şekilde yılda birden fazla hasat olmuşsa, buna göre vergi alınmakta, ancak ikinci defa olan vergi ½ oranından fazla tutulmamaktaydı (Zeydan, 2012: 284-298; Tuğ, 1984: 113-121).

Mukâseme sisteminde, bir malın vergiye tabi tutulması için uygulanan alt sınır 5 vesk olarak tayin edilmiştir. Bu ise günümüz ölçülerine göre yaklaşık 1 ton değerindedir. 1 tona ulaşan bir mahsul akarsu veya yağmur ile sulanıyorsa, öşüre tekabül eden 1/10 oranında, yani 1000 kilogramda 100 kilogram vergi alınmaktaydı. Ancak arazinin dolap ya da farklı bir yöntemle emek sarfedilerek sulanması durumunda üründen yarım öşür 1/20, 1000 kilogramda 50 kilogram vergi takdir edilmekteydi. 1000 kilogramın altında kalan bir ürünlerden ise vergi alınmamaktaydı. Dönemin fakihlerinden Ebû Hanife (ö. 767) ise, ortaya çıkan ürün ne kadar olursa olsun, yani 1000 kilogramın altında olsa bile, devletin bu üründen vergi alması gerektiğini savunmuştur. O, elde edilen ürün ne kadar olursa olsun herkesin gücü ölçüsünde kamunun ortak bütçesine katkı sağlaması gerektiği görüşündedir (Ebû Yusuf, 2009: 236-237; Yahya b. Âdem, 1964: 110, 136-137, 140; Şafiî, 2001: 264).

3. Vergi Türleri

3.1. Haraç ve Öşür

Yaygın bir toprak vergisi olan haraç; ücret, kira, gelir, vergi, çıkarılan şeyin ismi, bir kimsenin yılda bir defaya mahsus malını çıkarması gibi anlamlara gelmektedir (Ebû Yusuf, 2009: 139; Maverdî, 1985: 164; Fayda, 1984: 41, 64) Latince “choragus” olan kelime Aramî dillerine “harag” ya da “harç” olarak yerleşmiş, kelime daha sonra “haraç”a dönüşmüştür. Ortaçağ’da genel anlamda haraç, arazinin mülkiyeti üzerine konan bir vergi türü, ya da devletin uhdesinde işletilen arazilerin kirasıydı. Bu dönemde harc kuru mülkiyetten alınan vergi, haraç ise araziden alınan kira veya arazinin faydalanılmasının bir karşılığıydı. Harc, bir defa alınan, haraç sürekli bir vergi, ikisini bir kabul edenler gibi, harcı sadaka, haracı zorunlu bir şey olarak görenler de vardır. Birincisini şahsa, ikincisini toprağa teşmil edilen durum olarak kabul edenler de bulunmaktadır. Harc ve haraç; pazar resmi, baş vergisi, mahsul veya hâsıla anlamında da kullanılmaktaydı. Haraç ve cizye zaman zaman birbirlerinin yerlerine de kullanılmışlardır. Ortaçağ’da kişi kamu ihtiyacı için sahip olduğu gelirinden haracını vermek zorundaydı. Bu zaman diliminde iktisadî faaliyetlerin çoğunlukla toprağa dayanmasından dolayı haraç genel olarak topraktan alınan bir vergi türü olarak görülmekteydi (Maverdî, 1985: 164; Kallek, 2015: 8-9).

Horasan bölgesinde İslamiyet’in ilk dönemlerinde, her ne kadar bölge sulh yoluyla fethedilmiş bir hukuka tabiyse de, bölgede Müslüman oranının az olması nedeniyle haraç vergisi yoğunlukta idi. İslamiyet’in Horasan’a hâkim olmasıyla birlikte gayrimüslimlerin arazisinden haraç vergisi alınmıştır (Ebû Ubeyd, 1981: 90; Yahya b. Âdem, 1964: 65; Mez, 2000: 140).

Abbasîler döneminde fakihler haraç konusunda farklı görüşlere sahiptiler. Anveten⁷ fethedilen topraklar İslam devletinin bünyesinde bütün Müslümanlara vakfedilen araziler oldukları için buradan gelen gelir de, Müslümanlar adına vakıf gelirleri olarak kabul edilmekteydi. Bir toprak anveten ya da sulh⁸ ile alınmış olsun, İmam Malîk’e göre bu tip araziler vakıf topraklarıdır. Bundan dolayı da bu tür arazilerin üzerine haraç konulması gerekmektedir. Ebû Hanife ise bahsi geçen araziler hususunda halifenin öşür veya haraç koyma serbestisine sahip olduğunu belirtmektedir. Genel olarak sulh ile fethedilmiş olan gayrimüslimlere ait arazilerden sadece haraç alınacağı belirtilmektedir. Bu arazi sahibinin Müslüman olmasıyla, haraç vergisi öşüre dönüşmekteydi (Yahya b. Âdem, 1964: 25-26; Maverdî, 1985: 164, 159). Ancak anveten fethedilip devletin tasarrufuna alınan ve işletilmesi kendilerinde bırakılan *haraç arazi* sahiplerinin Müslüman olmaları ya da ilgili arazileri satmaları halinde bile haraç vergisi alınmaktaydı (Ebû Ubeyd, 1981: 144; Yahya b. Âdem, 1964: 22, 46; Zeydan, 2012: 284-298; Tuğ, 1984: 113- 121) Mevat/ölü araziler genellikle öşüre tabi kılınmaktaydı. Ancak bu tür araziler haracî arazi suyuyla sulanıyorsa, bunlardan da haraç alınmaktaydı (Kudame, 1986: 170; Demirci, 2003: 72).

Horasan’da haraç Sâsânî döneminde de uygulanan “Harac-ı vazife” vergi sistemi, işlemeye devam etmiştir. Bu toprağın kendisinden alınmakta ve buna kiralama ücreti denilmekteydi (İstahri, 1967: 157.) Bölgedeki gayrimüslimler, Müslüman olduğunda öşür öder, ya da arazi bir Müslümana satıldığında arazi öşür arazisine çevrilirdi (Yahya b. Âdem, 1964: 25-26; Maverdî, 1985: 164, 159. Demirci, 2003: 154). Bölgede toprağın vergilendirilmesi, arazilerin durumuna göre şekillenmekteydi. Öncelikle arazinin sulama biçimi burada belirleyici rol oynamaktaydı. Sulamada emeğin artması ya da azalması nispetinde vergi eksilip azalmaktaydı (Mez, 2000: 140; Hasan İbrahim Hasan, 1985: 130). Horasan’da da vergi memurlarının uyguladıkları zorluklardan kurtulmak için zaman zaman küçük toprak sahiplerinin topraklarını büyük toprak sahiplerine dahil ederek, haraç yerine sadece öşür ödedikleri görülmektedir (Mez, 2000: 140-141). Müslüman olan Dihkanlardan, daha önce işlemekte oldukları arazilerinin işletilmeleri kendilerine tahsis edilip,

⁷ Anveten; Savaş yoluyla, güç kullanılarak, canın ve kanın ortaya konulması suretiyle fethedilen topraklar.

⁸ Sulhen; Savaşmaksızın, yerel eşraf ile anlaşarak fethedilen topraklar bu terimle ifade edilmektedir.

cizyeleri düşülmüş, ancak işletmiş oldukları topraklar devletin mülkü olduğundan kendilerinden haraç alınmasına devam edilmiştir (Ebû Ubeyd, 1981: 88, 144, 154; Zeydan, 2012: 284-298; Tuğ, 1984: 113- 121).

Abbasi Devleti zamanında genel olarak yapılan ölçümlere göre haraç belirlenmişse de, toprağın verimliliğine ve sulama durumuna göre çeşitli faktörlerden dolayı haraç miktarı her arazinin kendi koşulları içerisinde yeniden tayin edilmekteydi (Maverdî, 1985: 165-166).

Haraç toplama işi de belli bir masrafı gerektirmekteydi. Bu masraflar, vergi mükellefinden alınmaz, toplanan haraçtan karşılanırdı. Aynı zamanda devlet haraç arazisi için gerekli olan her sorumluluğu yerine getirmek zorundaydı. Örneğin bu araziler için kanal açılması veya su getirilmesi gerekiyorsa, bu işin devlet tarafından yapılması gerekmekteydi. Haraç arazisi için yapılacak işler ve oluşan giderlerin karşılanması için haracın artırılması doğru görülmezdi. Yine bu işlerin yürütülmesini sağlayan bölgedeki sorumlu vali ve ilgili memurların ücretini de devlet ödemekteydi (Ebû Yusuf, 2009: 376; Maverdî, 1985: 173).

Arazi sahiplerinden alınan bir diğer vergi de öşür vergisiydi. İslami dönemde, öşür vergisi Müslümanların arazisinden alınan bir vergi olarak tarif edilmektedir. Başlangıçta bu vergi, Arap yarımadası topraklarıyla, halkı kendi isteğiyle İslam'a girenlerden alınmaktaydı. Ardından anveten fethedilip toprağı ganimet olarak dağıtılan arazilere de öşür vergisi konulmuştur. İhya edilen ölü araziler de suyu ile sulanıyorsa, bu toprakların vergisi de öşür vergisi olarak alınmaktaydı. Horasan bölgesine Müslümanların gelmeleriyle birlikte diğer bölgelerde olduğu gibi bu bölgede durumu uygun olan arazilerden öşür vergisi alınmıştır. Bu vergi oranı, öşür (1/10) kelimesin kelime anlamıyla uyumlu olarak genel olarak 1/10 oranında uygulanmıştır (Zeydan, 2012: 284-298; Tuğ, 1984: 113- 121). Ancak öşür oranları stabil değildi, arazinin durumuna, sulama işinin kolaylık-zorluk durumuna göre değişmekteydi. Buna göre, yağmur veya akarsu ile sulanan bir araziden 1/10 oranında vergi/öşür tahsil edilmekteydi. Yağmur suları yeterli değil ve sünî yöntemlerle sulama yapılıyorsa, bu arazilerden öşrün yarısı olan 1/20 oranında vergi alınmaktaydı (Ebû Yusuf, 2009: 235; Yahya b. Âdem, 1964: 110, 112; Şafî, 2001: 265, 267).

3.2. Ticaret Vergisi

Ticaret vergisi, genel anlamda çarşı-pazar, kara ve deniz gümrüğünde uygulanan bir vergiydi. Ticaretten alınan verginin adı *uşurd* (Sad, 2001: 52). Bu vergi, bir diğer yönüyle yabancı tüccarların İslam beldelerinde ticaret yapmalarına verilen bir izin mukabilinde alınmaktaydı. Horasan şehirlerinden Serahs'lı olan Serahsî, İslam devletinin hâkimiyetinde yaşayan gayrimüslim ve İslam devletinin sınırları dışından gelen dâru'l-harp ehlinde tüccarlara konulan ticaret vergisinin hukukî gerekçesini, yabancı tüccarlara sağlanan bir güvence şeklinde izah etmektedir. Sağlanan bu güvence ile tüccarlar İslam beldelerinde güvenle ticaret yapma hakkını elde etmişlerdi (Ebû Ubeyd, 1981: 25; Serahsî, 1982: 199). Yani, ticaret vergisi yabancı bir memlekette ticaret yapan kimselerin ticaretlerini güven içinde yapmalarına karşılıktı. Elde olmayan durumların ortaya çıkmasına karşı bir anlamda sigorta görevi görmekteydi.

Ticaret vergisinin oranlarına gelince, bu vergi kişilerin durumuna göre değişkenlik arz etmekteydi. Bu vergi, Müslümanlardan öşrün dörtte biri (yüzde 2,5) kadar alınmaktaydı. Gayrimüslimlere öşrün yarısı (yüzde 5) kadar tayin edilmişti. Dâru'l-harp vatandaşı olanlardan ise tam öşür (yüzde 10) miktarında ticaret vergisi alınmaktaydı (Yahya b. Âdem, 1964: 25; Ebû Yusuf, 2009: 407, 428, 429; Serahsî, 1982: 199).

Ticaret vergisinin alınmasında, tüccarın elindeki malın belli bir miktarın (nisabın) üstünde olması şartı da gözetilmekteydi. Bu anlamda tüccarlar tarafından İslam beldelerine getirilen bir ürünün değeri iki yüz dirhem gümüş, ya da yirmi miskal altın kıymetine ulaşmıyorsa bu maldan uşur alınmazdı. Tüccarın sahip olduğu mal iki yüz dirheme ulaştığında da, Müslüman tüccardan 5, gayrimüslimden 10, dâru'l-harp vatandaşı olanlardan ise, 20 dirhem ticaret uşuru alınmaktaydı (Ebû Yusuf, 2009:428, 429; Serahsî, 1982: 199).

Ticaret vergisi, sınırdan geçerken veya İslam beldelerinin sınırlarına girilirken alınabilmekteydi. İslam coğrafyacılarının verdikleri bilgilere göre, tüccarlar şehirlerden geçerken, genellikle her şehirde ayrı ayrı gümrük resmi ödeyerek geçerlerdi. Ticarî mallar yanında nakit para da gümrüğe tabi idi. Nakit paradan alınan uşur da yüzde on şeklinde belirlenmişti. Çarşı-pazarda satılan ve ihraç kabul edilen her parça damgalanarak vergiye tabi tutulmaktaydı. Bu vergiler yanında bazı iş kollarında üretimden de vergi alınmaktaydı.

Ticaret vergisi gümrük kapılarında alınmaktaydı. Örneğin; Horasan'dan Türkistan'a giden yolda Ceyhun gümrüğünden geçişte bir köle için 70-100 dirhem, Türk cariye için 20-30 dirhem, her deve için 2, her yolcunun yükü (bagajı) için 1 dirhem vergi alınmaktaydı. Ribatlar'daki⁹ konaklama karşılığında da 1.5 dirhem konaklama ücreti tahsil edilmekteydi (Makdisî, 1992: 340). Tahsil edilen ticaret vergisi sayesinde devletin kasasına önemli miktarda gelir sağlanmaktaydı.

İbn Hurdazbih Bağdat çarşı, gümrük, yol ve değirmen gelirlerini 1.5 milyon dirhem olarak vermektedir. Bu dönem itibariyle Bağdad 20 millik bir alana yayılmış olup, yaklaşık 1.5-2 milyon nüfusa sahipti. Nişâbûr ise 6.5 km'ye kareye yani 4 mil küsur alana yayılmıştı. Bağdad'ın 5'te biri olan şehrin, nüfusunun yaklaşık 300-400 bin civarında olması muhtemeldir. Ancak her iki şehrin öteki bölge ve insanlarla etkileşimi farklıydı. Bağdat hem doğu hem de batı yakasını birleştirirken, Nişâbûr doğuya gidenlerin uğrak noktasıydı. Bu da hesaba katılarak bir hesaplama yapıldığında Nişâbûr'da çarşı ve sair işletmelerden yaklaşık 150-200 bin dirhem arasında bir gelir elde edildiği söylenebilir (İbn Hurdâzbih, 1967: 108).

3.3. Cizye

Cizye, vergiler içinde önemli bir yere sahipti. Cizye baş vergisi demektir. Yani İslam devletinin hâkimiyetinde yaşayan gayrimüslimlerden alınan baş vergisine cizye denilmiştir. Daha önce değinildiği gibi İslamiyet öncesinde bu vergi, Sâsânî döneminde de alınmaktaydı (Yahya b. Âdem, 1964: 57; Erkal, 1993: 42).

İslam devletlerinde cizye doğrudan Kur'an tarafından konulan bir vergidir. Bu verginin miktarı ise içtihatla belirlenmişti. Cizye, kişi gayrimüslim olduğu sürece alınır, kişinin Müslüman olmasıyla birlikte ortadan kalkardı. Bu verginin gerekçesi, İslam devleti sınırları içindeki gayrimüslimlerin güvenliğinin sağlanmasıdır. Cizye, Müslümanların askerlik hizmetine karşılık sayılmaktaydı (Ebû Ubeyd, 1981: 50; Yahya b. Âdem, 1967: 57; Şafiî, 2001: 210; Maverdî, 1985: 159; Kur'an'ın ifadesine göre cizye, İslam devletinin kurallarına boyun eğen ehl-i kitaptan alınacaktır (Tevbe, 9/29). İslam fetihleri genişleyince gayrimüslim olanların tamamı cizye mükellefi olarak kabul edilmiştir. Horasan'ın da içinde bulunduğu İran coğrafyasında mecusiler de cizye mükellefi sayılmışlardır (Ebû Ubeyd, 1981: 24-25, 30, 35,39; Yahya b. Âdem, 1967: 63; Şafiî, 2001: 217-218; Maverdî, 1985: 159, 162).

Cizye, kadın, çocuk, yaşlı, çok fakir ve engelli kimselerden alınmazdı. Yine din adamları ve mabed görevlileri de bu vergiden muaf tutulmaktaydı. Genel anlamda mabed görevlilerine Ömer b. Abdülaziz'in kişi başı 2 dinar cizye koymasının dışında, bu konuda herhangi bir kayda rastlanılmamaktadır. Erkek ve dişiliği belli olmayan kimseden, kendisine sadaka düşen kişiden ve engelli olanlardan cizye alınmazdı. Ölen kimsenin cizyesi de ailesine ödetilmezdi. Çocuklar noktasında bazı fakihler Müslüman çocuklarının malından zekât alındığı gibi, zengin sayılacak kadar malı olan gayrimüslimin çocuklarından da cizye alınır düşüncesini savunmuşlardır. Sonuç olarak en genel anlamıyla cizye, İslam devletinde yaşamakta olan ergen, hür, sağlıklı, ihtiyarlık çağına ulaşmamış olan ve gücü yeten bütün gayrimüslim erkeklerinden alınan bir vergiydi. (Ebû Ubeyd, 1981: 24-25, 30, 35,39; Yahya b. Âdem, 1967: 68; Ebû Yusuf, 2009: 404-405, 419; Şafiî, 2001: 19; Maverdî, 1985: 162; Sıddîki, 2015: 39).

⁹ Abbasîler döneminde Horasan bölgesinde ribât, menzilhane, konaklama adlarıyla bilinmiştir. Ancak bunların genel adı, bu dönemde ribât olmuştur. Ribât, iki şeyi birbirine bağlayan, ip, bağ, bend ile münasebet anlamlarına gelmektedir. Ayrıntı için bkz. Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2011, 515.

Müslümanların egemenliği altında yaşayan gayrimüslimlere cizye vergisi konulmuştur. Baştan kesin olarak belirli bir miktarın belirlenmemiş olması müctehidlerin bu konuda farklı görüşler ortaya koymaları, farklı ve esnek uygulamalar yapmaya fırsat vermiştir. Bu anlamda Abbasîler döneminde fakihlerden İmam Malîk cizyede taban ve tavan sınırı belirlenmesinin uygun olmadığını savunmuştur. O, bu konuda her iki tarafın (devlet ve vergi mükelleflerinin) mutabakatının belirlileyici olacağını savunmuştur. İmam Şafî ise cizyenin en alt sınırını belirlemiş, üst sınırın ise idarecilerin duruma göre belirleyebileceğini savunmuştur. Bu anlamda alt sınırın 1 dinar olması içtihadında bulunmuştur. Bu ve benzer farklı görüşlerin de gereği olarak farklı uygulamalar ortaya çıkmıştır. Ancak genelde her baliğ erkeğe 1 dinar (10 dirhem), zenginler için 4 (40 dirhem) dinar cizye takdir edilmiştir. Cizyenin ödenmesi kolaylık sağlanarak, nakit para yerine, eş değerde başka bir malla bu vergiyi ödeme imkanı da tanınmıştır. En düşük seviyedeki cizyeyi ödeyemeyecek durumda olanlar bu yükümlülükten muaf tutulmuşlardır. Müslümanların hâkim olduğu diğer coğrafyalarda olduğu gibi Horasan'da da başlangıçtan itibaren cizye vergisi tahsilatı yapılmıştır (Ebû Ubeyd, 1981: 43; Yahya b. Âdem, 1967: 60, 63; Ebû Yusuf, 2009: 410-411; Maverdî, 1985: 159-162).

4. Mali Kurumlar

Devletin sahip olduğu varlıklardan elde edilen gelirler ile vergilerden tahsis edilen her türlü gelirler (akârat) dönemin idarî işlerinin yürütüldüğü *divan* adı verilen kurumlarda kaydedilmekteydi. Divanın geçmişi ise, İran coğrafyasında kurulmuş en eski devlet olan Ahamenîlere kadar geriye gitmektedir (Mez, 2000: 99). Abbasî Devletinde divanlar, benzer şekilde görevler icra etmekteydi. Bu dönemdeki divanlar, bir anlamda günümüzdeki bakanlık hükmünde vazife icra etmekteydi. Herbir divanın ayrı ayrı görevleri vardı. Abbasîler döneminde ilk divan sorumlusu olan Horasanlı Halid b. Bermekî, kendisinden önce sahifelere yazılan bilgileri düzenli defterlere dönüştürmüştür (Cehşiyârî, 1980: 85-87, 89).

Abbasîlerdeki mâlî işlerle ilgili divan, devletin mâlî faaliyetlerini tayin etmek, bu konudaki hüküm ve sınırları belirlemek ve bütçe oluşturmak gibi işleri gerçekleştirmekteydi (Maverdî, 1985: 213, 235-236, 266-267). Bu dönemde Beytu'l-Mal Divanı ve Haraç Divanı adlarıyla iki önemli merkezi mâlî divan bulunmaktaydı.

Bu divanlardan Beytu'l-Mal Divanı, devlet hazinesinin bütün gelirlerinin kontrol edilip toplandığı genel bir divandı. Bunun yanında her türlü gelir ve harcama kayıtları bu divanda tutulmaktaydı. Bu divan haraç divanın yürüttüğü her türlü mâlî işlerin sorumluluk ve yönetimini üstlenmişti. Yine devlet bütçesi de bu divan tarafından hazırlanmaktaydı (Maverdi, 213, 266-267; Aykaç, 1997: 163).

Mâlî işlerle ilgili çok önemli bir yere sahip olan diğer bir divan da Divânu'l-Haraçtı. Haraç Divanı, adından da anlaşıldığı gibi öncelikle devletin haraç gelirlerini yönetmekteydi. Bu divan aynı zamanda topraktan gelen bütün gelirlerin kontrol edildiği divandı. Bu divanda hazinenin temel kaynağı olan başta haraç olmak üzere topraktan gelen gelirler kayd altına alınırdı. Divan, ilgili yerleşim birimlerindeki haraç sınırlarının kaydını tutar, arazilerin statüleri ile ilgili hükümleri ve değişiklikleri belirlerdi. Yine bölgelerdeki arazilerin harp (anveten) ya da sulh yoluyla alındığını, öşür ya da haraç arazilerinin sınırlarını belirler, tanımlar ve olası anlaşmazlıkların çözümünü sağlardı (Maverdi, 1986: 208, Harizmî, 1989: 39). Bu yönüyle Haraç Divanı Horasan'daki en önemli mâlî divandı. Haraç divanı, haraç işleriyle ilgilendiği gibi, diğer mâlî konular da bu divan aracılığıyla yürütülmekteydi. Horasan'daki haraç divanı, Bağdat'ta kendisine ait eyalet divanına bağlı olarak çalışmaktaydı. Halife Mu'temid (870-892) döneminde divanların birleştirilmesi sonrasında, Horasan'daki bu divan Bağdat'ta "Maşrık Divanı"na bağlı olarak işlevini sürdürmüştür. Bölgeyle ilgili bu divanlarda vergi kanunu, tarihi ve her vergi mükellefinin ödediği vergi miktarı kaydedilip vergilerin hesapları tutulmaktaydı. Bu işlemler çeşitli alt divanlardaki defterlerde kaydedilmekteydi (Mez, 2000: 99; Cahen, 2000: 48-49).

Taşradaki Haraç Divanı, aslî işleriyle birlikte Divan-u Beytu'l-Mal ile Divanı Nafaka'nın görevlerini de yapmaktaydı. Taşradaki divanda, asker ve memurların maaşları ödenip, diğer masrafları çıkarıldıktan sonra kalan gelir merkeze gönderilmekteydi. Haraç divanları aynı zamanda bölgelerindeki gayrimüslimin listesini de çıkarmakta, cizye miktârlarlarını kayda geçirmektedir. Taşrada devlet görevlilerine verilmiş olan iktâ arazilerinin kaydı da bu divanda tutulmaktaydı (Harizmî, 1989: 40; Maverdî, 1985: 109).

Horasan'da haraç divanında, Ruznamçe,¹⁰ Hatme,¹¹ Hatme-i Cami'a,¹² Evâric,¹³ Teric,¹⁴ Arîza,¹⁵ Ric'a,¹⁶ Ceride-i-Müsecccele,¹⁷ Düsûr,¹⁸ Derûzen¹⁹ gibi alt divanlar da bulunmaktaydı (Harizmî, 36-39). Bunlar yanında Kasa Defteri, Vergi makbuzu, hesaplama, ibrâ" (muvafakât) gibi malî sistemin alt birimlerini oluşturan defterler de bulunmaktaydı. Horasan'da himâye usulünün ortaya çıkmasıyla birlikte bunun da kaydedilmesi gereği ortaya çıkmıştı. Bu nedenle bölgedeki vergi dairelerinin defterlerinde topraklarını büyük ve güçlü toprak sahiplerine dâhil edenler için ayrı bir satır yer almaya başlamıştı (Harizmî, 54, 1989: 62; Mez, 2000: 138-139, 141).

Taşra teşkilatındaki divanlarda genel olarak şu görevliler bulunmaktaydı: Haraç âmili: Bölgelerdeki Divan-u'l-Haracın başında olan kişiydi. Haraç kâtibi: Vergi amilinin emrinde çalışan kişiydi. Cehbez: Günlük gelen malların sayımını yapıp depolara kaydederek idaresini yapan kişiydi. Bununla ilgili raporunu sunardı. Ayrıca resmî sak, süftece gibi finans işleyişiyle de ilgilenirdi. Dihkan: Bölgenin eşrafından olup, vergilerin toplanılmasında kendisinden istifade edilmekteydi. Bunların dışında her divanın kendisine ait görevlisi bulunmaktaydı.

Taşradaki Haraç Divanı, divandaki ilgili görevlilerle yılda üç defa toplanarak yapılacak işler belirlenmekteydi. Toplanılan vakitler şunlardı; Vaktu'l-İmare: Bu dönem plan dönemi olarak ifade edilmektedir. Bunda ekim zamanında ne ekileceği belirlenmekteydi. Vaktu't-Takdir: Mahsullerden hasat edilecek ürünler konusunda tahminde bulunulan bir dönemdi. Vaktu Şubbihet: Bu dönemde hasat sonrasında alınacak vergilerin tahsiliyle ilgili toplantı yapılmaktaydı (Harizmî, 1989: 40; Maverdî, 1985: 109; Aykaç, 1997: 142.).

5. Vergilerden Toplanılan Gelir Meblağı

Horasan bölgesinde vergi kalemlerinden alınan gelirlerin önemli bir yekûnu oluşturdukları görülmektedir. İslamiyet'in Horasan bölgesine geçişi sırasında ortaya çıkan fetih antlaşmalarıyla elde edilen gelir meblağı, sonraki dönemlerle kıyaslandığında düşük düzeyde kalmaktadır. Bunun birkaç sebebi bulunmaktadır. Bu dönemde alınan vergiler bütün bir Horasan bölgesini kapsamamaktaydı. İkincisi bu dönemde eski siyasi ve idarî yapı çökmüş, İslam hâkimiyeti ise

¹⁰ Rûznamçe; Bölgedeki taşra divanında haraçla ve nafakayla ilgili günlük malî işleyiş, gelir giderler yevmiye ya da ruznamçe denilen bir deftere kaydedilmekteydi.

¹¹ Hatme, Cehbez adlı memurun aylık gider ve gelirleri hesaplayarak amirlerine sunduğu defterdi.

¹² Hatme-i Câmî'a; Sene sonu hesabının tutulduğu defterdi.

¹³ Evâric: Bu divanda vergi mükellefleri ve ödeyecekleri vergileri yazılmakta olup, onlar ödemelerini buraya taksitli bir şekilde yaparlardı.

¹⁴ Teric; Bu defterde her ismin altında yapacağı ödemeleri yazılmaktaydı.

¹⁵ Arîza; Sermaye ve gelir için düzenlenirdi. Bu defter üç satırdan oluşmakta olup, birinci satıra gelir, ikincisine gider, üçüncüsüne de aradaki fark yazılmaktaydı.

¹⁶ Ric'a; Askerin maaş bordosunun düzenlendiği defterdi.

¹⁷ Ceride-i-Müsecccele; Elçi, kurye, benzeri görevlilerin uğradıkları merkezlerde ödeme için aldıkları onaylı belgelerin kayıtlı olduğu defterdi.

¹⁸ Düsûr; Ana defter, müsveddelerin aktarıldıkları defterdi.

¹⁹ Derûzen; Arazi ölçümlerinde kullanılan defterdi

mutlak anlamda sağlanmış değildi. Ayrıca bu ilk dönemde alınan vergiler bölgede idarî yapıyı devam ettiren yerel beylerin, olabildikçe düşük antlaşmalar yapması sonucu gerçekleşmişti. Bir başka sebep ise ilk dönemde alınan bu vergilerin sadece haraç ve cizye vergilerini oluşturmasıydı. Bütün bu nedenlerden dolayı ilk zamanlarda alınan vergiler Abbasîler dönemine oranla düşük düzeyde kalmıştı. İlk dönemde bu gelirlerin toplamı 7 milyon dirhem civarında tutmaktaydı (Halife b. Hayat, 2001: 204-205; Belâzürî, 1987: 404-411, 588, 592).

Abbasîler döneminde İslam toplumu her anlamda önemli ölçüde bir zenginliğe ulaşmıştı. Bu dönemde ticaretten elde edilen vergilerin yanı sıra toprağın işlemesi sonucu önemli ölçülerde haraç ve öşür vergisi alınmıştır.

Abbasîler döneminde gelir kalemlerini zikreden kaynaklarda bölgenin gelirleri; haraç gelirleri, diğer vergiler ve diğer gelirler şeklinde belirtilmiştir. Ancak bu kaynaklarda çoğunlukla bölgenin haraç ve cizye vergisinin ayrılmadığı da görülmektedir. Merkezin dışında kalan bölgelerden alınan vergilerin tamamı, haraç divanına kaydedilmekteydi. Makdisî, 1992: 340).

Diğer olarak sınıflanan vergiler, zanaat ve sair kollardan alınanlar olduğu anlaşılmaktadır. Diğer gelirler ise muhtemelen çeşitli hediyelerden oluşmaktaydı.

Abbasîler döneminde Harun Reşid dönemi (785-809) için bölgedeki gelirlerin toplamı şu şekilde verilmektedir; 28 milyon dirhem nakdî para, 2 bin külçe gümüş, 4 bin adet yük beygiri, bin adet köle, 27 bin takım elbise 300 rıtl ihliç²⁰ şeklinde aynı vergi alınmıştır (Cehşiyârî, 1980: 283).

Me'mûn dönemi bölgenin toplam haraç vergisi 15.389.860 milyon dirhemi bulmaktadır. Diğer vergileri 2.700.151 dirhemdir. Bunların dışında kalan gelirler ise 715.000 gibi bir orana tekabül etmektedir. Toplamda 18.804.831 dirhem gelir elde edildiği görülmektedir. Ancak İbn Hurdazbih, bölgenin toplam gelirini 44.846.000 dirhem olarak vermektedir. Geri kalan 26.041.169 dirhem gelirin gümrük ve ticaret vergisi olması muhtemeldir. Me'mûn dönemi için Cehşiyârî'nin verdiği toplam gelir şu şekildedir; Horasan vergisi 27 milyon dirhem nakdî, 2 külçe gümüş, 4 bin yük beygiri, bin köle, 20 bin takım elbise, 30 bin ihliç aynı vergi bölgeden toplanmıştır (İbn Hurdâzbih, 42, 45; İbn Haldun, 1982: 156-158; Zeydan, 2012: 53-55; Hasan İbrahim Hasan, 1985: 103)

Mu'tasım döneminde ise, Horasan bölgesinin toplam vergi oranı 44 milyon dirhem şeklinde verilmiştir. Kudame b. Cafer Horasan bölgesinin toplam gelirlerini 37 milyon dirhem olarak sunmaktadır. Buna dâhil etmediği Kumis vergisi de dâhil edildiğinde toplamda 39 milyon dirhem üzerinde bir gelire tekabül etmektedir (Kudâme, 1986: 250.Hitti, 2011: 494).

Makdisî bazı kitaplarda Horasan haracını 44.890.930.13 dirhem olarak gördüğünü ifade etmektedir. Nakdî gelirlerin yanı sıra Makdisî bölgeden alınan aynî vergileri de vermektedir. Buna göre; 20 büyükbaş hayvan, 2 bin koyun, 1020 köle, 1300 parça (البرود و صفاء الحديد) soğuk demir levhalar, aynî geliri oluşturmaktadır (Makdisî, 1992: 340).

Abbasîler hazinesine gelen vergiler içerisinde geniş Sevad bölgesinin arazisi hariç tutulduğunda, Horasan bölgesinin geliri diğer bölgelerden daha fazla bir yekûnu oluşturmaktadır. Abbasî hazinesinde Horasan vergi gelirlerinin yerini Sevad arazisinin gelirleriyle mukayese edilebilmektedir. Cehşiyârî'nin vermiş olduğu bilgilere göre, Sevad arazisinin gelirleri yaklaşık 80 milyon dirhem iken, Horasan gelirleri ise 27 milyon dirhem tutarındadır. İbn Haldun'da bu oran birbirine daha yakın bir şekilde yer almaktadır. Muhtemelen bu dönemde Sevadın bir kısmının gelirleri dâhil edilmemiştir. Kudâme b. Cafer'in vermiş olduğu değerler dâhil edilip bir ortalamaya ulaşıldığında, Sevad arazisinin gelirleri ortalama 100 milyon dirhem iken, Horasan bölgesinin gelirleri ise, 40 milyon gibi bir orana tekabül etmektedir. Bu orana bakıldığında Horasan bölgesi, Sevad bölgesinin ardından Abbasî devleti hazinesine katkıda bulunan ikinci bölgedir. Abbasî

²⁰ Hindistan ve Çin'de yetişen bir tür bitkidir. Bkz. Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, III, 101.

devleti hazinesinin toplam gelirleri 550-600 milyon dirheme ulaşmaktaydı. Bu oran içerisinde Horasan gelirlerinin yaklaşık 40-45 milyon dirhem tutarında olması, onu yüzdelik dilim içerisinde ortalama % 7-10 gibi bir orana taşımaktadır. Bir diğer açıdan bölgenin hazineye katkısı değerlendirildiğinde, Harun Reşid döneminde bölgenin hazineye katkısı 27 milyon dirhem iken, Me'mûn ve Mu'tasım dönemlerinde devletin gelirlerinin düşmesine karşın, bölgenin gelir oranı 45 milyon üzerine yükselmiştir.

Ya'kûbî, Horasan haracının 40 milyon dirhem olduğunu belirtmektedir. Bu 40 milyon Bağdad'a gönderilen haraç olarak kabul edilebilir. Çünkü o, gümrük ve ticaretten elde edilen verginin 1/5'inin Tâhîrîlere kaldığını ifade etmektedir. Yaklaşık 25 milyon dirhem civarında bir verginin toplandığı düşünülürse, 45 milyona yaklaşan bir verginin olduğu görülmektedir. Bu duruma göre Bağdad'a gönderilen 40 milyon vergi dışında 1/5 kısım olan 5 milyon dirhem de Tahîrîlere kaldığı anlaşılmaktadır. O, ayrıca bölgeden Bağdad'a 13 milyon dirhem değerinde de hediye gönderildiğinden bahsetmektedir. Bu durumda bölgeden 58 milyon dirhem civarında verginin toplandığı anlaşılmaktadır. Abdullah b. Tahir vefat ettiğinde Horasan hazinesinde 40 milyon, Ya'kûb b. Leys öldüğünde 50 milyon dirhem olması bölgenin ekonomik yönden zenginliğini ifade etmektedir. 50 milyon dirhem yaklaşık 21 milyon gram altın anlamına gelmektedir (Ya'kûbî, 2002: 88; Me'sudî, 1964: 202; İbn Tagriberdi, 1929: 201).

Corci Zeydan, yaptığı hesaplamalarda Abbasîlerin toplam gelirini 30 milyon İngiliz poundu olarak vermektedir (Zeydan, 2012: 405-406). Zeydan'ın vermiş olduğu bu bilgileri değerlendirdiğimizde Abbasîlerin gelirleri günümüzde ortalama 200 milyon gram altına tekabül etmektedir. Bunun içinde Horasan'dan toplanılan gelirlerin miktarı yüzde 7-10'e ulaşmaktaydı. Bu katkı göz önüne alındığında, Horasan gelirlerinin Abbasîlerin merkezi hazinelerine yaptığı katkı, bu meblağ içerisinde ortalama 21 milyon gram altına ulaşmaktaydı.²¹

6. Sonuç

Toplumun ortak amaçlarını yürütülebilmesi için oluşan siyasi ve idari statünün iktisadî dayanaklara ihtiyacı bulunmaktaydı. Bunlar vergi olarak adlandırılan toplumun her ferdinin kendi gücü ölçüğünde verdiği gelirlerdi. Abbasî Devleti zamanında toprak genel anlamda devlete aittir. Toprakta elde edilen vergilerin yanı sıra, bir arazi parçası üzerine inşa edilen her türlü yapıdan kira bedeli alınmaktaydı. Meydan, çarşı ve pazar gibi yerler de belli bir toprak parçası üzerinde yer aldığından dolayı, buralardan da toprak vergisi alınmaktaydı.

Toprak vergisi alınırken bazı temel yaklaşımlar takip edilmiş, buna göre vergi oranı belirlenmiştir. Bu vergi oranları dönemsel olarak değişen yaklaşımlara göre yeniden tayin edilmiştir. İzlenen sistemler bozulduğunda reform ihtiyacı hâsıl olmuş böylece sürekli olarak vergide reforma gidilmiştir. Sâsânî Devleti zamanında uygulanan ürüne dayalı vergi sistemi Kubad b. Feyruz'a kadar sürmüştü, ancak sistemin yarattığı sorunlardan dolayı arazi ölçümüne dayalı bir vergi sistemine geçilmiştir. İslamiyet'in İran coğrafyasına girdiği dönemde arazi ölçümü esas alınarak bir vergi sistemi uygulanmaktaydı. Hz. Ömer ile birlikte bu yeniden düzenlenmiş ve uygulamaya koyulmuştur. Ancak Abbasîlere gelindiğinde sistemin yürümediği görülmüştür. Mansur ile birlikte süreç başlamışsa da uygulanması Mehdi dönemine kalmıştır. Böylece yeniden ürüne dayalı bir vergi sistemine geçilmiştir. Ancak bu sistemden daha iyi verim alınabilmesi için de zaman içinde sürekli olarak sistem düzenlenmiştir.

Abbasîler döneminde toprak vergisi; haraç ve öşür olmak üzere iki biçimde tahsil edilmiştir. Çarşı-pazar ve meydan gibi yerler doğrudan idari erkin tasarrufuyla sağlandığı gibi bunlar ikta da edilmişlerdir. Ticaret fertlere önemli bir kazanç sağlamaktaydı. İdari organizasyon ticaretin sağlıklı yürüebilmesi için yol, yol üzerindeki konaklama ve bunların güvenliği için ticareti faaliyetlerde

²¹ Corci Zeydan'ın yaşadığı dönemde 1900'lerin başlarında bir İngiliz sterlini 6.630 (saf altın) gramdı. Ayrıntı için bkz. <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-07/birinci-dunya-savasinda-ve-ataturk-doneminde-fiyatlar-ve-gelirler>.

bulunanlardan belli miktarlarda gümrük vergisi almaktaydı. Çarşı-pazar vergisi de şehirlerdeki işleyişin düzenli ve güvenli olması için alınmaktaydı. Ticaretten alınan verginin adı uşur idi. Ticaretin yoğun akışından dolayı Abbasîler döneminde hazinede önemli ölçeklerde ticaret gelirleri birikirdi. Gayrimüslimlerin güvenliğinin sağlanması için baş vergisi olarak adlandırılan cizye vergisi konulmuştu. Bunların dışında farklı gelir kalemleri de bulunmaktaydı.

Sosyal yaşam ve iktisadî döngünün olduğu her toplumda idari işleyişi sağlayan bazı kurumlar bulunmaktadır. Yaşanan ticarî hareketlilik, finans işlemleri ve bunlardan doğan vergi problemlerinin kaydedildiği kurumlar, Abbasî toplumunda da vardı. Bu dönemde bu kurumlara divan denilmekteydi. Divanlar Abbasîler döneminde önemli konuma ulaşmışlardı. Her eyaletin Bağdat'ta ilgili divanı bulunmakta olup, Horasan bölgesindeki yerli halkın arazileri "divan'ül-harac"a kaydedilmekteydi. Taşrada ise merkezde olduğu gibi divanlar ayrıntılı değildi. Taşrada bulunan haraç divanı malî sistemin başı olarak hem haraçla hem de diğer malî konularla ilgilenirdi. Halife Mu'temid döneminden itibaren Horasan malî divanı Bağdat'ta "Maşrık" divanına bağlı olarak işlevini sürdürmekteydi. Horasan'daki divanlardaki malî işlemler sırasıyla: Vergilerin kanunu, tarihi ve her vergi mükellefinin ödediği vergi miktarının kaydedilmesinden oluşmaktaydı.

Horasan bölgesinde ticaret ve diğer kalemlerden alınan vergiler önemli bir yekûnu oluşturmaktaydı. Fetih antlaşmaları sırasında bölgedeki toplam meblağ düşük düzeyde kalmıştır.

Abbasîler dönemine gelindiğinde devletin zenginliği noktasında İslamiyet'in ilk dönemleri ile kıyaslandığında oldukça önemli bir fark meydana gelmiştir. Abbasî Devleti hazinesinin toplam gelirleri 550-600 milyon dirhem içerisinde Horasan gelirlerinin yaklaşık 40-45 milyon dirhem tutarında katkı sağlamaktaydı. Yüzdalık dilim içerisinde bölgenin ortalama % 7-10 gibi bir katkısı bulunmaktaydı.

Kaynakça

- Belazûrî, (1987), Fütûhü'l-Buldân, thk. Abdullah Tabbâi, Beyrut: Müessesetü'l-Mearif.
- Cahen, (1989), "Ekonomi, Toplum ve Müesseseler", çev. Ufuk Uyan, P. M. Holt- A.K.S. Lambton- B. Lewis, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, İstanbul
- Cehşiyârî, (1980), Kitâbu'l-Vüzerâ, thk. Mustafa es-Sekka, Kahire: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye.
- Christensen, A. (1982), İran fi Ahdi's-Sâsânîyyin, 1875-1945, thk. Abdülvehhab Azzam, çev. Yahya el-Haşşab, Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye.
- Demirci, M. (2003), İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Dennet, D. (bty), el-Cizye ve'l-İslam, çev. Fevzi Fehmi Cadullah, Beyrut: Daru'l-Hayat.
- Dineverî, (2017), el-Ahbâru't-Tivâl, Eskilerin Haberleri, çev. Zekeriya Akman, Hüseyin S. Aytumur, Ankara: Ankara Okulu yayınları.
- Ebû Ubeyd, (1981), Kitâbu'l-Emvâl, thk. Muhammed Halil Heras, Kahire: Mektebeti'l-Kelime'ti'l-Ezher.
- Ebû Yusuf, (2009), Kitâbu'l-Harac, thk. Muhammed Menasir, Umman: Maarifeti'l-İlmiyye.
- Erkal, M. (1993), "Cizye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları.
- Fayda, M. (1984), Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi Veya Uşur, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 26(1), ss.328-334.
- Fayda, M. (1993), "Cerib", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları.
- FRYE, R. N. (1993), The Heritage of Persia, California: Mazda Publishers.
- Gazzâlî, (1981), E. M. İhyâ-i Ulûmu'd-Din, çev. Ali Arslan, İstanbul: Arslan Yayınları.
- Ghazanfar, S. M. (2015), "Skolastik İktisat ve Arap Âlimleri", İçinde Shaikh M. Ghazanfar (Editör) Ortaçağ İslam İktisat Düşüncesi, ss. 27-49, İstanbul: Klasik Yayınları.
- Halife B. Hayat, (2001), Halife b. Hayat Tarihi, Ankara: Bizimbüro Basımevi.
- Harizmî, (1989), Mefâtihu'l-Ulûm, thk. İbrahim Ebyari, Beyrut: Dârü'l-Kütûbi'l-Arabi.

- Hasan, İ. H. (1985), Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, İstanbul: Kayıhan Yayınevi.
- Hitti, P. K. (2011), Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, çev. Salih Tuğ, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- İbn Haldun, (1982), Mukaddime, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn Havkal, (1939), Sûretü'l-Arz, haz. E.J. Brill, Leiden: Leiden University Press.
- İbn Hurdazbih, (1967), el-Mesalik ve'l-Memalîk, ed. M. J. de Goeje, Leiden: Brill Press.
- İbn Mukaffa, (2014) Risaletü's-Sahabe, thk. Muhammed Kurd Ali, Beyrut: Daru'l-Muktebes.
- İbn Nedîm, (2009), Kitâbu'l-Fihrist, thk. Eymen Fuad Seyyid, London: Müessesetu'l-Furkan li't-Turâsi'l-İslamî.
- İbn Sad, (2001), Kitâbu'l-Tabakâtu'l-Kübrâ, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebu'l-Hanci.
- İbn Tagriberdî, (1929), en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kahire, thk. Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşad, Kahire: Dâru'l-Kütüb.
- İstahrî, (1967), Mesalik ve Memalîk, nşr. M. J. de Goeje, Leiden: Leiden University Press.
- KALLEK, C. (2015), İslam İktisat Düşüncesi Tarihi, İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kudame B. Cafer, (1986), Kitabu'l-Haraç ve Sinâatu'l-Kitâbe, thk. Fuat Sezgin, Frankfurt: Arabisch-Islamischen Wissenschaften.
- Makdisî, (1992), Ahsenu't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekalim, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt: Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye.
- Maverdî, (1985), Ahkâmu's-Sultâniyye, Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye.
- Mesûdî, (1964), Murucu'z-Zehab ve Medainu'l-Cevher, thk Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, byy: Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübra.
- MEZ, A. (2000), Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, çev. Salih Şaban, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Şafî, (2001), Kitâbu'l-Umm, thk. Ali Muhammed-Adil Ahmed, Beyrut: Daru'l-İhya Terasu'l-Arabiye.
- Serahsî, (1982), Kitâbu'l-Mebcut, Kahire: Matbaatu's-Saade.
- Sıddıkî, S. A. (1972), İslam Devletinde Malî Yapı, çev. Rasim Özdenören, İstanbul: Fikir Yayınları.
- Yahya B. Âdem, (1964), Kitâbu'l-Haraç, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Kahire: Matbaatu's-Selefiyye.
- Zeydan, Corci, (2012), İslam Uygarlıkları Tarihi II, çev. Necdet Gök, İstanbul: İletişim Yayınları.